

інтереси держави, людини, суспільства, він має єдине звернення до суду вищої інстанції — протест на вирок суду першої інстанції. У протесті прокурор викладає підстави та мотиви своєї незгоди з прийнятим за справою рішенням.

Надійшла до редколегії 20.07.98

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ

М. САЛТЄВСЬКИЙ, проф. НЮА України

ПРОБЛЕМИ СПІЛКУВАННЯ В КРИМІНАЛІСТИЧНІЙ ТАКТИЦІ

Термін «спілкування» досить часто зустрічається в судовій і загальній психології, розмовній практиці для позначення широкого кола явищ та взаємодій. В судово-слідчій практиці спілкування найчастіше інтерпретують в інформаційному аспекті як одержання інформації в пізнавальній діяльності. При цьому під суб'єктами спілкування розуміються головним чином люди, а під засобами одержання і передачі інформації — інтелектуальна діяльність людини, її імманентні властивості, перш за все мовлення.

Мовлення — це засіб спілкування в науці та практиці. Разом з тим в загальній теорії криміналістики¹ про спілкування як спеціалізоване міждисциплінарне поняття не згадується. Ця прогалина усунута останнім часом українськими криміналістами, які обґрунтували окрему криміналістичну теорію спілкування² і запропонували увести її в структуру загальної теорії криміналістики, а поняття «спілкування» — в мову науки криміналістики.

У різних галузях знань поняття «спілкування» інтерпретують відповідно до своїх завдань. Найбільш загальним уявляється філософське поняття, як невід'ємний, притаманний людині, з наміром виконуваний акт, спосіб буття³. Психологи та фізіологи стверджують, що спілкування — це вищий тип доцільної діяльності⁴.

Що ж таке спілкування? Як слід його інтерпретувати в криміналістиці?

Розслідування в кримінальному судочинстві прийнято пояснювати як спеціальне пізнання, що здійснюється уповно-

¹ Див.: *Белкин Р. С.* Курс криминалистики. М., 1977. Т. 1. С. 57.

² Див.: *Лукашевич В. Г.* Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования. К., 1993.

³ Див.: *Украинская советская энциклопедия*. К., 1982. Т. 7. С. 405.

⁴ Див.: *Ковалев Г. А.* Воздействие как психологическая категория // Психология воздействия. М., 1988. С. 4—43.

важеними на це особами в формі кримінально-процесуального доказування. Цей процес носить діяльний, активний характер і відрізняється тим, що, пізнаючи подію злочину, суб'єкт (слідчий, прокурор, суддя) здійснює перехід від незнання до знання шляхом спілкування з матеріальним і соціальним середовищем і тим самим змінює відносини людей та речей.

Спілкування як процедура взаємодії становить собою систему двох об'єктів: впливаючого і сприймаючого вплив. Впливаючим об'єктом може бути тільки людина, наділена мисленням і здоровим глуздом, а сприймаючим — як люди — суб'єкти спілкування, явища, події, так і будь-які фізичні тіла неорганічної та органічної природи.

Різноманітність об'єктів, які беруть участь у спілкуванні, дає змогу побудувати можливі структури процедур спілкування, яких може бути дві: перша — «суб'єкт ← → суб'єкт», друга — «суб'єкт ← → предмет».

Спілкування за першою схемою здійснюється інтелектуальними і аналітико-вербальними засобами, головним чином мовними і органами чуттів. Спілкування здійснюється безконтактно в формі мовного впливу або предметно-знакового обміну інформацією. Більшість слідчих дій і оперативно-розшукових заходів становлять собою процедуру спілкування «суб'єкт ← → суб'єкт».

Спілкування за другою схемою здійснюється органолептичними або інтелектуально-вербальними засобами. Спілкування може бути безпосереднім або опосередкованим. В разі безпосереднього спілкування суб'єкт органами чуттів здійснює вплив на досліджуваний об'єкт і таким чином одержує від нього інформацію. Тому справедливо підкреслюється, що сутністю огляду місця події є безпосереднє сприйняття, тобто дослідження, матеріальної «картини». В разі опосередкованого спілкування суб'єкт для розширення діапазону чуттєвості органолептичних засобів використовує технічні засоби виявлення, фіксації, дослідження та передачі інформації, що вилучається із матеріальних джерел. Зазначимо, що поняття безпосереднього і опосередкованого дослідження не можна змішувати з принципом безпосередності в кримінальному процесі та процедурою його реалізації.

Аналізуючи структуру судово-слідчої діяльності, нескладно гобачити, що спілкування є необхідним компонентом будь-якої слідчої дії та слідчої діяльності взагалі.

Викладене дає змогу стверджувати, що спілкування — це нова криміналістична категорія, яка має методологічне зна-

чення для криміналістичної тактики, тому її слід інтерпретувати як окрему теорію науки криміналістики.

У криміналістиці спілкування слід розуміти як сферу індивідуального буття суб'єкта, пов'язану з іншими формами його життєдіяльності. Спілкування — це динамічна категорія процесу особистісних відносин, умова створення соціально-психологічних наслідків. Тому спілкування інтерпретують як комунікативний процес, сутність якого полягає в обміні інформацією. Спілкування в цьому аспекті можна розуміти як інструмент пізнання, воно слугує пізнанню, а не навпаки. Нарешті, спілкування доцільно розуміти як спонукання до діяльності, самовираження суб'єкта і досягнення певної мети.

Наведений аналіз дає підстави вважати, що криміналістична сутність спілкування, а так само як і психологічна, є багатогранною, а її сторони — діяльність та взаємодія — уявляються істотними для криміналістичної теорії.

Отже, **спілкування** є новим багатоплановим криміналістичним поняттям, яке становить, з одного боку, філософсько-психологічну категорію загальнометодологічного рівня, а з другого — назву окремої криміналістичної теорії, учення про принципи (загальні начала, положення), прийоми спілкування в судово-слідчій діяльності взагалі і криміналістичній методичі та практиці зокрема.

Спілкування як нове криміналістичне поняття можливо характеризувати за допомогою специфічних властивостей і ознак, до яких відносяться динамічність, доцільність, індивідуальність, конкретність, результативність, вплив (примусування). Розглянемо їх.

Динамічність характеризує спілкування як один із видів людської діяльності, специфічну форму прояву суб'єкта іззовні. Уся слідча і судова діяльність хоча й здійснюється в рамках кримінально-процесуального закону, але є глибоко суб'єктивною, оскільки здійснює її суб'єкт. Саме специфічно-суб'єктивні якості суб'єкт проявляє в діяльності. Разом з тим спілкування не можна зводити тільки до діяльності, оскільки перше є спонукальною причиною, потребою людини, а друге — одна із форм спілкування.

Доцільність розкриває суб'єктивну сторону спілкування як попереднє існування уявного образу, результату, який очікується і зміст якого слугує спонукальним чинником до спілкування та діяльності. Нарешті, доцільність відбиває діяльнісну сторону спілкування, її програмність і плановість реалізації мети, наприклад, розв'язання практичного або уявного завдання, проведення роботи, здійснення слідчої дії та ін.

Індивідуальність характеризує ідентичність процесу спілкування з життєво необхідної потреби людини, яка привносить у спілкування свій внутрішній світ, «суб'єктивне Я». Суб'єкти спілкування — люди, вони індивідуальні зовнішньою організацією і внутрішньою структурою, що відбиваються на особливостях спілкування як конкретного процесу взаємодії. Суб'єктивна мета визначає вид спілкування, ситуації, вона може бути конфліктною і безконфліктною, складною і простою та ін.

Конкретність хоча й пов'язана з індивідуальністю, але відбиває спілкування як цілеспрямований процес, зумовлений індивідуальністю суб'єктів діяльності. Отже, конкретність розкриває унікальність спілкування з суб'єктивної сторони. В ній знаходить свій прояв єдність діяльності та взаємодії як єдиної сутності спілкування. Разом з тим конкретність характеризує невідворотність взаємодії і появу результатів спілкування.

Результативність являє собою структурну властивість процесу спілкування, який завжди завершується конкретним і осмисленим результатом — відображенням взаємодії. При вербальному спілкуванні результат — це уявний образ, слід пам'яті у суб'єктів, що спілкувалися, наприклад, при допиті у слідчого і допитуваного.

У соціометрії результати вербального спілкування вимірюються такими поняттями, як «досягнення взаєморозуміння», «встановлення психологічного контакту», «зняття стресу», «створення соціальної спільності», «розв'язання комунікативного завдання» та ін.

При невербальній формі спілкування («суб'єкт-предмет») утворюються як ідеальні, так і матеріальні відображення. Найбільше значення надається матеріальним слідам в найширшому їх розумінні. Матеріальні сліди можуть бути вимірені за допомогою точних методів, а їх ознаки представлені якісно-кількісними параметрами.

Вплив — це дія, спрямована на будь-кого, на будь-що з метою досягти чого-небудь; справити вплив, навіяти щось.

Вплив у життєвому контексті означає процес функціонування об'єктів у складній системі, коли взаємодіючі об'єкти («суб'єкти») впливають один на одного і управляють процесом спілкування. Взаємодія — це закономірне явище діяльності, що знаходить свій прояв у різних сферах. Тому розрізняють декілька класів впливу: екологічний, соціальний, культурологічний, аутовпливаючий (Г. Ковальов, 1989). Вплив як процес являє собою безпосередній або опосередкований вплив на психіку людини і тому його називають психологічним.

У криміналістиці термін «вплив» застосовується в слідчій тактиці в зв'язку з використанням прийомів, методів та засобів збирання і дослідження доказів, джерелами яких є люди і речі. При цьому увага звертається головним чином на етичну і процесуальну сторони впливу, а як форма психологічної діяльності вплив розглядається в судовій психології.

У сучасній криміналістиці термін «вплив» є важливим у мові науки криміналістики і досліджується в двох напрямках:

1) в окремому криміналістичному вченні «Слідознавство», де вплив найбільш досліджений та інтерпретується як робота слідоутворюючого об'єкта (предмета), що породжує утворення слідів на рівні «елементарного» відображення (копіювання одного об'єкта матеріальною структурою іншого);

2) вплив як психологічне поняття використовується в криміналістичній тактиці як взаємодія суб'єкта кримінального процесу при збиранні, дослідженні та використанні доказів на рівні сукупно-психічного відображення, утворення особистісних (ідеальних) джерел — *слідів пам'яті*.

Вплив — це психологічна категорія, яка являє собою надзавдання сучасної психології, оскільки механізм психічного впливу і управління психічними явищами залишається проблемою не тільки для криміналістики. У зв'язку з цим уявляється своєчасним віднести поняття «вплив» до методологічних категорій окремої криміналістичної теорії спілкування і дослідити його в криміналістичній тактиці.

Такими є деякі загальні положення спілкування в сучасній криміналістиці. Не менш проблематичними залишаються структура, види та суб'єкти спілкування.

Спілкування — багатопланове явище, зміст і структура якого в різних галузях знань інтерпретуються по-різному. В психологічному аспекті спілкування характеризують як самостійну і специфічну сферу індивідуального буття людини, діалектично пов'язану з іншими сферами її життєдіяльності, як процес міжособистісного спілкування, умови появу і розвитку соціально-психологічних явищ. У загальній теорії криміналістики спілкування як специфічна категорія не розглядається¹. В криміналістичному плані на спілкування вперше звернув увагу В. Лукашевич².

Поділяючи думку В. Лукашевича, ми розглянемо спілкування в якості засобу криміналістичної тактики в найбільш загальному його розумінні як сутність пошуково-пізнавальної діяльності.

¹ Див.: Коновалова В. Е. Правовая психология: Учеб. пособие. Х., 1997. С. 66—129.

² Див.: Лукашевич В. Г. Вказ. праця.

Оскільки спілкування — це єдиний процес діяльності та взаємодії, остільки його структуру слід розглядати як різновид моделі соціальної діяльності взагалі, котра включає до себе чотири елементи:

суб'єкт → засіб → предмет → результат (продукт).

1. **Суб'єктами спілкування** в розслідуванні злочинів є учасники кримінального процесу: слідчий, прокурор, суд, обвинувачений, потерпілий, свідок, експерт, спеціаліст, захисник та ін. Функції та завдання учасників кримінального судочинства жорстко обмежені процесуальною формою доказування, здійснювати яку можуть лише уповноважені на те державою особи. В зв'язку з цим види спілкування багато в чому детерміновані суб'єктами та їх роллю в доказуванні.

2. **Засоби спілкування** — це знаряддя розумової та фізичної праці людини. Вони опосередковані суб'єктом діяльності та їх завданнями. Тому засоби спілкування поділяють на: інтелектуальні, мовні, динамічні, предметно-знакові та технічні.

а) **Інтелектуальні засоби** слід розуміти як імманентні властивості суб'єкта, що відносяться до психічного життя людини, її розумовий розвиток, пізнавальні та творчі здібності, що застосовуються як специфічний «інструментарій» у спілкуванні взагалі і судово-слідчому спілкуванні зокрема. Духовність, розум, інтелект, освіта людини, вміння логічно мислити, аналізувати ситуації, що виникають, передбачувати і випереджувати дії супротивної сторони спілкування — це та багато інше слід інтерпретувати як інтелектуальні засоби суб'єкта спілкування¹. Вони дають змогу переконати співрозмовника, вплинути на його психіку силою розуму та інтелекту. Інтелектуальні засоби широко використовуються в слідчих діях. Проте їх сутність до теперішнього часу залишалася за рамками криміналістики та її загальної теорії.

б) **Мовні засоби** являють собою мовлення суб'єкта, за допомогою якого він здійснює пізнавальну діяльність і взаємодію в матеріальному середовищі. Усна звукова мова є головним «інструментарієм» вербального спілкування, що виконує комунікативні функції.

в) **Динамічні (поведінкові) засоби** — це виразні рухи тіла людини, які несуть певне смислове (інформаційне) навантаження щодо предмета спілкування. Серед них розрізняють міміку, жестикуляцію та пантоміміку, які нерідко відносять до мовних засобів.

Міміка являє собою рухи м'язів обличчя, які виражають психічні процеси, що відбуваються в людині, особливо її емо-

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. К., 1981. Т. 6. С. 476.

ції: радощі, тугу, гнів, погрозу, задоволення тощо. Розрізняють мимовільну (рефлекторну) міміку та осмислену (керовану), яку суб'єкт нерідко використовує як один із засобів спілкування¹.

Жестикуляція — це виразні рухи частин тіла людини: рук, ніг, голови, пальців рук та ін., які виражають психічний стан або смисловий зміст предмета спілкування. На основі жестів сформувалася мова жестів, коли кожний рух являє собою код якогось-то слова, поняття, дії, фрази.

Пантоміміка — це виразні рухи тіла людини в цілому, які відбивають технічний стан, емоції та якісь-то дії (діяльність). Пантоміміка в судово-слідчій практиці як засіб спілкування використовується рідко, в основному вона є «інструментарієм» сфери театрального мистецтва.

г) **Предметно-знакові засоби** становлять собою матеріальні об'єкти, які несуть певне семантичне (змістовне) навантаження. Це предмети-знаки, рисунки, письмо графічне. Деякі предметно-знакові форми спілкування збереглися донебудь і зараз. Наприклад, в Україні зберігся звичай виставляти гарбуз як сигнал про відмову нареченої сватам жениха. Якщо заслані свати виявляють гарбуз у дверів будинку чи воріт нареченої, вони повертаються. Тоді в народі говорять, що жених «схлопотав гарбуза».

Деякі сучасні вимагачі, рекетири нерідко як погрозу вбивством посилають «хрестик», а підпалом — сірник.

д) **Технічні засоби** — це різні пристрої, що дають змогу спілкуватися на відстані за допомогою засобів зв'язку (телефон, радіо, телебачення та ін.), транспорту, перемещати предмети-знаки спілкування тощо.

3. **Предмет спілкування** слід розуміти як матеріальні та ідеальні джерела інформації, які використовуються у доказуванні в кримінальних справах, а також явища, події, стан людей і речей, що використовуються в розслідуванні злочинів. Тому предметами безпосередньої діяльності, тобто спілкування, слідчого, прокурора, судді є особистісні та речеві джерела доказової інформації, тобто люди і речі, явища і події.

4. **Результат (продукт) спілкування** слід розуміти в широкому плані як будь-яку зміну в матеріальному і соціальному середовищі, яка виникає внаслідок взаємодії людей і речей. Результат слідчої діяльності — це розкритий злочин, викриття та покарання, злочинця, попередження злочину, відновлення порушеного права громадянина та ін. Кожна слідча дія, оперативний захід мають кінцевий результат, який

¹ Див.: Ломов Б. Ф. Общение как проблема общей психологии//Методологические проблемы социальной психологии. М., 1975. С. 129.

для суб'єкта спілкування є одержаною шляхом порівняння результату з поставленою метою мірою спілкування.

Функції спілкування детерміновані його сутністю, метою діяльності суб'єктів, спрямованою на задоволення життєвих чи професійних потреб.

Спілкування завжди підкорено практичній реалізації уявної моделі якоїсь взаємодії як засобу досягнення мети. Тому одержання нової інформації як переходу суб'єкта від незнання до знання є однією з головних функцій спілкування.

Поряд з метою функціональну роль відіграє тип спілкування. У зв'язку з цим прийнято розрізняти безпосереднє і опосередковане спілкування, ділове і емоційне, короткочасне і тривале, індивідуальне і групове, закінчене і незакінчене тощо.

Спілкування як форма взаємодії реалізується в досягненні певного результату, задоволенні індивідуальної чи суспільної потреби суб'єкта. Тому один з провідних соціопсихологів сучасності Б. Ломов вбачає функцію спілкування в подоланні обмеженості індивідуального досвіду, наданні можливостей суб'єкту засвоїти нагромаджений життєвий досвід і, таким чином, забезпечити формування спільності індивідів, що виконують спільну діяльність¹.

Судові психологи вбачають функцію спілкування передусім в особливостях психофізіологічних властивостей суб'єктів спілкування, їх комунікабельності, перетворенні, встановленні психологічного контакту².

Методологічна сутність і багатогранність змісту спілкування в судово-слідчій діяльності взагалі і криміналістичній тактиці зокрема не дозволяють повністю сформулювати криміналістичні функції спілкування. Виходячи із нагромадженого досвіду і літературних даних, слід рекомендувати для використання і дослідження в окремій криміналістичній теорії класифікацію функцій спілкування, запропоновану М. Лісіною, яка включає три класи функцій спілкування: комунікативну, інтерактивну та перцептивну³.

Комунікативна функція характеризує здатність суб'єкта спілкування виділяти головне і здійснювати спілкування в широкому діапазоні джерел інформації. Комунікабельність — це необхідна риса працівника правоохоронних органів, характеристика його професійної сторони, вміння розуміти інформацію, цілеспрямовано використовувати її для підтримання спілкування та вирішення практичних завдань доказування в кримінальному процесі.

¹ Див.: Ломов Б. Ф. Вказ. праця. С. 129.

² Див.: Коновалова В. Е. Правовая психология. Х., 1990. С. 54.

³ Див.: Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения. М., 1986. С. 13.

Інтерактивна функція в криміналістичному аспекті характеризується ступенем взаємодії суб'єктів при організації та здійсненні спільної діяльності в процесі спілкування. При цьому така взаємодія може приймати форми співдружності, конкуренції та конфлікту.

Співдружність як форма спілкування припускає об'єднання суб'єктів на основі дружби, дружних стосунків, єдиної мети. Наприклад, декілька підлітків — «друзі по двору» — домовляються вчинити крадіжку спиртних напоїв із комерційного кіоску. Об'єднання на основі співдружності звичайно являють собою прості, нестійкі групи. Якщо кількіть ознак, об'єднуючих групу, збільшується, то вона може перерости в організовану.

Об'єднання на основі **конкуренції** припускає декількох лідерів спілкування, які володіють неоднаковими якостями, наприклад, різним ступенем знань, досвідом передічі знань, умінням дискутувати тощо. Навколо таких суб'єктів в спілкування групуються інші учасники колективного спілкування.

Конфліктна форма взаємодії виникає за наявності, наприклад, різних цілей в ході розподілу награваного, вирішення організаційних питань, вибору лідера тощо. Конфлікти найчастіше виникають у простих групах.

Перцептивна функція характеризує і підкреслює роль психологічної сторони суб'єкта спілкування, його здатність розуміти інших учасників спілкування. Роль перцептивної функції в психології знаходить свій прояв у специфічних прийомах: ідентифікації, стереотипізації, рефлексії та зворотнього зв'язку. Ці прийоми не позбавлені значення й у криміналістичній тактиці (О. Ратінов, В. Коновалова, О. Дулов та ін.).

Ідентифікація психологічна на відміну від криміналістичної тлумачиться як спосіб розуміння співрозмовника через усвідомлення або несвідоме уподібнення самого себе властивостям та ознакам суб'єкта, з яким відбувається спілкування, наприклад, уявлення себе в ролі обшукуваного.

Стереотипізація — це прийом сприйняття і мислення, сутність якого полягає в класифікації та оцінці соціальних об'єктів, що сприймаються, на підставі власних уявлень. Це істотна сторона сприйняття, яка полягає у відборі та упорядкуванні інформації, що сприймається, шляхом приписування схожих ознак усім членам соціальної групи. Іншими словами, в процесі сприйняття відбувається типізація об'єктів за схожими ознаками, звідси стереотипізація — це сторона сприйняття в процесі спілкування.

Рефлексія — психологічна категорія, яка пробно увійшла в криміналістичний обіг. Рефлексія інтерпретується як прийом мислення в ході сприйняття, як процес самоусвідомлення суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів, причому не просто саморозуміння, а й виявлення того, як й інші розуміють його особистісні особливості, емоційні реакції. Рефлексія — це «дзеркальне» відображення суб'єктами спілкування один одного, імітація мислительної діяльності та застосовуваних взаємодій.

Особливе значення рефлексивне мислення має в тактиці провадження вербальних слідчих дій (допит, перевірка показань, впізнання). Не меншу роль відіграє рефлексія й в пошуково-пізнавальних слідчих діях, таких як огляд, обшук, затримання. У зв'язку з цим В. Коновалова справедливо зауважує, що зневаження рефлексивним мисленням у практичній діяльності не дозволяє цілеспрямовано відшукати тайники в ході обшуку, виявити невидимі сліди при огляді¹.

Зворотний зв'язок — це інформаційно-комунікативний прийом, сутність якого полягає в безперервному одержанні адресатом інформації про те, який вплив він справив на партнера, з яким спілкувався, та прийнятті рішень щодо коректування стратегії спілкування.

Таким чином, функції спілкування дають змогу цілеспрямовано реалізувати пізнавально-перетворюючу діяльність слідчого, зробити її більш планомірною, організованою та ефективною.

Надійшла до редколегії 18.05.98

М. ЦИМБАЛ, директор ХНДІСЕ

КРИМІНАЛІСТИЧНА СУТНІСТЬ ПІДПАЛІВ І ВЛОЧИННИХ ПОРУШЕНЬ ПРОТИПОЖЕЖНИХ ПРАВИЛ

Пожежа — це складний процес повного чи часткового пошкодження, знищення матеріального об'єкта (об'єктів), що відбувається внаслідок впливу полум'я, високих температур та інших чинників, що мають складну фізико-хімічну, теплофізичну, аеродинамічну і тепломасообмінну природу. Це надзвичайно небезпечне для людини руйнівне явище, яке викликає почуття страху та сильні переживання. Основними причинами пожеж є: грубі порушення правил пожежної безпеки, необережне поводження з вогнем, самозаймання речовин і матеріалів, вибухи, підпали.

¹ Див.: Коновалова В. Е. Вказ. праця. 1977. С. 66—129.